

КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНДЕГИ ЭТИШТИК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ВАРИАНТТУУЛУГУ

Бул макалада кыргыз жана англис тилдериндеги этиштик фразеологизмдердин варианттуулугу жана варианттуулук менен синонимдиктин айырмалары чагылдырылган

Статья посвящена фразеологизмов кыргызского и русского языков, их вариантность.

The article is devoted to phraseological units, their differences.

Фразеологизмдердин варианттуулук маселелерин, аларды маани менен нормага ылайык түзүлгөн туруктуу сөз айкашынын өзгөчө түрү экендигин В.Н. Телия алгач белгилеген (Телия, 1966,86).

Фразеологизмдеги варианттуулук- аларга тең кубулуш, диахрондук жана синхрондук маселе, тилди тарыхый кубулуштар менен байланыштыруучу каражат экендиги да белгиленген (Зинин, 1972,26-33). Варианттуулук-бул тилдик нормалардын туруксуздугу гана эмес, тескерисинче, норманын туруксуздугу –вариациялануунун натыйжасы катары сыпатталган пикир да айтылып жүрөт (Горбачевич, 1978,53).

Академик С.К. Кенесбаев да фразеологиялык айкаштын варианттары өз ара жакын, айырмасы-айкаш жүйөсүндө бир же бир нече компоненттер башка сөздөр менен кезеги менен алмашып колдонулганында деп белгилейт (Кенесбаев, 1977,594).

Фразеологиялык варианттуулук маселеси боюнча түркологияда С.К. Кенесбаев, К.Бабаев, А. Аннамамедов, Р.Р. Юсипова, З.Г. Ураксин, А. Кайдаров, Ж. Осмонова, Р.Эгембердиев, А. Сапарбаев, Г. Смагулова ж.б. эмгектеринде иликтөөгө алынса, англис тили боюнча бул маселе А.В. Кунин, Н.Н. Амосова, Л.П. Смит, А.Н. Смирницкий сыяктуу залкар окумуштуулардын эмгектеринде изилденилгени белгилүү.

Дүйнөдө бардык нерселер өзгөрүү, бир түрдөн экинчи түргө өтүү абалында болот. Мындай көрүнүш туруктуу сөз тизмектерине, анын ичинде фразеологизмдерге да туура келет, анткени күндөлүк пикир алышууда бир катар фразеологиялык айкаштардын белгилүү даражада өзгөрүүгө учураары байкалат (Осмонова, 2007,89).

А. Сапарбаев фразеологиялык варианттар жөнүндө сөз кылардан мурун алды менен алардын фразеологиялык синонимдер менен болгон катышын, айрым бир

жалпылыктарын жана айырмачылыктарын ачып берүү зарылдыгын белгилейт (Сапарбаев, 1997,279).

Фразеологиялык варианттар да фразеологиялык синонимдер сыяктуу бири-экинчисине карата ар дайым синонимдик катышта келет, бир эле маани ар башка варианттар аркылуу берилет. Мисалы, *жүрөгү оозуна тыгылуу-жүрөгү алкымына капталуу (коркуу)*, *жерден боорун көтөрүү-жерден боорун алуу* (өсүп жетилүү). Жогорудагы фразеологизмдер бир эле маанинин ар түрдүү варианттар аркылуу берилип жатат. Ал эми фразеологиялык синонимдер айтылышы ар башка, бирок маанилик жактан жакын, же бирдей болгон фразеологизмдер: *жумурткадан кыр чыгаруу-кылдан кыйкым табуу-бөйрөктөн шыйрак чыгаруу* (кыйкым табуу). Демек, бир эле маанини ар башка фразеологизмдер аркылуу берилиши боюнча фразеологиялык вариант менен фразеологиялык синонимдер окшош көрүнгөнү менен, лексика-грамматикалык түзүлүшү, пайда болуу жолдору боюнча алар өз ара бир катар өзгөчөлүктөргө ээ (Сапарбаев, 1997,280).

Фразеология боюнча адис-окумуштуу Ж.Осмонова фразеологиялык варианттар жана синонимдер жөнүндө төмөнкү өзгөчөлүктөрдү белгилейт:

1.Фразеологиялык варианттар маанилери, стилистикалык жана синтаксистик касиеттери боюнча бири-бирине дал келет: кайырмакка саяр эти жок-шишке саяр эти жок, кан ичкич-кан соргуч, тумшугуна суу жетүү-мурдуна суу жетүү.

2.Фразеологиялык синонимдердин түзүлүшүндө орток компонент болбойт, эгер болсо, маанилери боюнча айырмаланат. Мисалы: ичи оору, ичи муздоо, ичи эзилүү деген фразеологизмдерде «ич» деген орток сөз болгону менен, берген маанилери ар башка. Ал эми фразеологиялык варианттардан орток компонент басымдуулук кылат, б.а., көп кезигет. Алчы таасын жеген-алчы таасын мүлжүгөн, алкымын майлоо-кекиртегин майлоо.

3.Кандайдыр бир фразеологизмдин курамындагы айрым сөздөрдүн форма жактан өзгөрүлүшү, ордунун алмашылышы, кээ бир сөздөрдүн кошулуп, же кошулбай айтылышы мааниге өзгөртүү киргизе албаса, анда фразеологиялык варианттар түзүлөт. Фразеологиялык синонимдер мындай жол менен пайда болушу мүмкүн эмес. Ошол себептен: жүрөгүн алуу-жүрөгүнүн үлүшүн алуу-жүрөгүнүн сары суусун алуу, чачы тик туру-төбө чачы тик туруу деген сыяктуулар фразеологиялык синоним эмес, фразеологиялык варианттар болуп эсептелет.

4. Фразеологиялык варианттар түзүлүш үлгүлөрү боюнча көбүнчө бир өңчөй болсо, фразеологиялык синонимдер ар түрдүү түзүлүштө да тура алат. Мисалы: башына май кайнатуу-башына чай кайнатуу-мээсине чай кайнатуу деген варианттарда өз ара түзүлүш үлгүлөрү бирдей. Ал эми: оозун кармануу-бармагын тиштөө, чечекейи чеч болуу-мандайы

жарылуу-бити-битине батпоо деген синонимдеш фразеологизмдердин түзүлүш үлгүлөрү бирдей эмес (Осмонова,2007,51-92).

Демек лексикалык курамы жана грамматикалык түзүлүшү боюнча айрым бир өзгөрүүлөргө учураганы менен, семантика-стилистикалык бирдиктүү касиетин толук сактаган туруктуу сөз айкашынын бир түрү фразеологизмдик вариант деп аталат (Сапарбаев, 1997,281), же маанилери жана стилистикалык, синтаксистик касиети боюнча айырмаланбастан, лексикалык курамы жагынан жарым-жартылай айырмаланган, же курамындагы сөздөрдүн формасы, алган орду боюнча өзгөчөлөнгөн көрүнүштөр фразеологизмдин варианттары деп аталат (Осмонова,2007, 92).

А. Сапарбаев фразеологиялык варианттарды лексикалык, квантативдик жана грамматикалык варианттар катары үч түргө бөлүп карайт (Сапарбаев,1997,281). Ал эми Ж.Осмонова жогорудагы үч түргө фонетикалык варианты кошкондугун белгилеп кетүүгө болот (Осмонова,2007,92-98).

Казак окумуштуусу Г.Н. Смагулова фразеологизмдердин варианттуулугун 4 топко бөлүп карайт: лексикалык, фонетикалык, морфологиялык жана грамматикалык (Смагулова,1996,42). Маанилеш фразеологизмдер сөздүгүндө фразеологиялык варианттар 14 жалпы топко бөлүштүрүлүп, жүздөгөн өзгөчөлүктөрүн аныктаган (Смагулова, 2002).

Бул окумуштуунун пикиринде фразеологиялык варианттар үчүн алмаша турган компоненттер маани жагынан өз ара синоним, жакын болуусу шарт жана бир эмес, бир нече компоненттери башка лексикалык варианттарында да кайталанып келиши керек. Ошону менен катар, варианттардын ар биринде образ бирдиги да сакталып туруусу кажет (Смагулова,1996,41).

Эми фразеологиялык варианттуулуктун жогорудагы түрлөрүнө кыскача токтоло кетели.

Англис жана кыргыз тилдериндеги фразеологизмдердин лексикалык варианттуулугу: Салыштырылган тилдердеги этиштик фразеологизмдердин курамындагы бири-бири менен маанилеш, же синоним сөздөр бирин-бири алмаштырып, биринин ордуна экинчиси колдонууга боло турган болсо, натыйжада алардын лексикалык варианттуулугу жасалат. Төмөндө англис жана кыргыз тилдериндеги лексикалык варианттардын өзгөчөлүктөрүнө кайрылалы.

Англис тилинде: Eat the fat of the hand-live on the fat of the hand (оозунан май тамуу); Find one's tongue- find one's voice (тили чыгуу); Hold one's noice-hold one's tongue (сөзүнө (оозуна) ээ болуу);

Кыргыз тилинде: *жүрөк куушурган -жүрөк мыкчыган -жүрөк сыздаткан* –(катуу ойлонтуу, жан кейиткен); *жылаңач төөнү бучкакка чапкандай-жылаңач төөнү бутка чапкандай* –*жылаңач төөнү шыйракка чапкандай* –*күлүк атты бучкакка чапкандай* (эч токтоосуз, шыдыр, шар); *жылдызы тогошуу-жылдызы келишүү* (мамилеси туура келүү);

Жогорудагы мисалдарда бири-экинчисине алмашып турган «eat-live, Tongue-voice, poice-tongue»; «куушурган-мыкчыган-сыздаткан, бучкакка-бутка-шыйракка, жылаңач төөнү-күлүк атты» сөздөрү этиштик фразеологизм менен бөлөк колдонулганда да мазмундаш, маанилеш сөздөр экендигин белгилөөгө болот.

Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик фразеологизмдердин лексикалык варианттарынын курамындагы сөздөрдүн (кайсы сөз түркүмдөрүнө тиешелүүлүгү) алмашып келүүсүнө байланыштуу аларды эки топко бөлүп кароого болот.

1.Эки тилдеги этиштик фразеологизмдердин курамындагы этиштик сыңарлардын алмашуусу аркылуу жасалган лексикалык варианттар;

2.Эки тилдеги этиштик фразеологизмдердин курамындагы атооч сыңарлардын алмашышы аркылуу уюшулган лексикалык варианттар.

Төмөндө англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик фразеологизмдердин эки түрдүү лексикалык варианттарынын ар бирине мүнөздүү белгилерине жекече токтолуп, мисалдар менен далилдөөгө аракет жасадык.

Этиштик фразеологизмдердин курамындагы этиштик сыңарлардын алмашуусу аркылуу жасалган лексикалык варианттар: Англис тилинде: Keep (take) one's own line (өз жолу менен жүрүү); Bring (make) smb's heart into his mouth (катуу коркутуу); Drop (fall) in smb's lap (көктөн тилегени жерден табылуу); Get (say) the last word (соңку сөзүн айтуу); Drow (pull) the wood over smb's eyes (алдап согуу);

Кыргыз тилинде: *жылуу ордун суутуу-жылуу ордунан козгоо* (көнүп калган жеринен кетип калуу); *зоболосун көтөрүү-зоболосун арттыруу-зоболосун көкөлөтүү* (аброюн жогорулатуу); *заарын тосуу-заарын чачуу* (каардануу, ачулануу); *ийин жандырбоо-ийин суутпоо-ийин кайтарбоо* (көңүл калтырбоо); *ичи бышуу-ичи кайноо-ичи бук болуу-ичи жарылып кете жаздоо* (ачык айта албай бушайман болуу);

Этиштик фразеологизмдердин атооч сыңарларынын алмашып келиши аркылуу жасалган лексикалык варианттар: Англис тилинде: Keep one's cheen (pecker) –Keep one's hair (shirt) (сыр бербөө); Go burst (smash) (такырға отуруу); Pin one's faith (hopes) on smb. (үмүт кылуу);

Кыргыз тилинде: *башка чыгуу-төбөгө чыгуу* (бийлеп алуу); *байпагы макмал болуу-байпагы манат болуу* (мыкты жашоо); *балапан түгү түшө элек-чырымтал жүнү түшө*

элек –эне сүтү оозунан кете элек (өтө жаш); жерден алып көргө уруу-жерден алып жерге уруу-көрдөн алып жерге уруу (абийирин кетире тилдөө); буту-бутуна тийбөө (өтө тез кыймылдоо); бетинен түгү чыгуу-бетинен чары чыгуу (өтө ачуулануу).

Салыштырылган англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик фразеологизмдердин лексикалык варианттары да өз ара вариантташ болуп келгендигин байкоого болот.

Мисалы: Give smb. the eye (бирөөгө көзүн берүү)\көз кырын салуу;

Find one's tongue (тилин табуу)\тилин билүү (тилин табуу);

Fix one's eyes on smb. (көзүнө тигилүү\көзүн кадоо);

Die a natural death (табигый өлүм менен өлүү)\ажалы жетүү;

Curl smb's hair (чачын буйралоо) \ чачы тик туру, чачы үрпөйүү;

Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик фразеологизмдердин варианттарынын тек гана жеке тил ичинде кездешкендигин төмөнкү мисалдар далилдеп турат:

Англис тилинде: Fall on one's feet (legs) (суудан таза чыгуу-суудан кургак чыгуу); Row (sail) in the same boat (бир кайыкты калактап айдоо); Sing another song (tune) (башка ыр ырдоо);

Кыргыз тилинде: Чубактын кунундай куу\ Мамайдын кунундай куу (долу иштин артынан сая түшүү). Бул фразеологизм «Манас» эпосунун мазмунунан, анын лексикалык варианты Алтын ордо ханы Мамайдын кулк мүнөзүнө тиешелүү пайда болгондугу белгилүү.

Шайтан алгыр\шайтан баскыр. Бул этиштик фразеологизм ислам динине байланыштуу наалат маанисиндеги фразеологизм болуп эсептелет.

Эс-учун жоготуу\эс-учун билбөө эс учунан ажыроо\эс учунан тануу (эч нерсени сезбей, эси ооп калуу);

Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик фразеологизмдердин фонетикалык варианттуулугун алардын курамындагы сыңарларынын бирөөнүн тыбыштык жактан өзгөрүүгө учурап айтылышынан байкоого болот. Этиштик фразеологизмдердин фонетикалык варианттары –тилдин **дивергенттик** кубулушуна байланыштуу маселе. **Дивергенция** бир тыбыштын башка тыбышка алмашышы менен, сөздүн, же грамматикалык форманын да бир нече вариантта айтылышына негиз болот. Бул кубулушту, асыресе, тектеш тилдер арасында кеңири кездешерин көпчүлүк окумуштуулар белгилеп жүрүшөт. (Юлдашев,1980,100-101). Бул пикирди колдоо менен флективдүү англис тили менен агглютинативдүү кыргыз тилинин этиштик фразеологизмдеринин ичинен фонетикалык варианттарды издөө мүмкүн эместигин байкадык.

Жеке кыргыз тилинин материалдарынан этиштик фразеологизмдердин фонетикалык варианттары сейрек болсо да кездешкендигине күбө болдук. Мисалы: *ийри жануу-ийи жануу, көңүлү бузулуу-көөнү бузулуу, ыргыткан ташы өргө кулоо-ыргыткан ташы өйдө кулоо.*

Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик фразеологизмдердин морфологиялык варианттуулугу: Фразеологизмдердин морфологиялык варианттуулугу фразеологизмдердин курамынын ар түрдүүлүгүнө карабастан, семантикалык жагынан шайкеш келген түрлөрүн эсептөөгө болот.

Англис тилинде грамматикалык варианттуулуктун эки өзгөчөлүгүн белгилеп кетүүгө болот:

1.Эки же андан көп компоненттердин орду алмаштырылып келсе, этиштик фразеологизмдер маанилик жактан өзгөрүүгө учурабайт. Мисалы: Dot the i's and eross=cross the I's and dot the i's.

Морфологиялык варианттуулуктун бул түрүн позициялык варианттуулук деп атоого болот. Кыргыз тилинде грамматикалык варианттуулуктун бул түрү китептик мүнөздөгү фразеологизмдерде кездешкендигин байкоого болот. Анткени жалпы элдик мүнөздөгү фразеологизмдер жеке автор тарабынан кайрадан иштелип чыгат да, анда айрым өзгөртүүлөргө жол берилет. Позициялык орун алмаштырууга жол берилгендигин төмөнкү мисалдар далилдеп турат:

Салдан таап баарды, кыдырттым далай шаарды («Манас»)

Жазылат жарным жалганда, жарк этип күлсөң оштонуп (элдик ыр) (Сапарбаев,1997,286). *Жаны көзүнө көрүнүү-көзүнө жаны көрүнүү; көз ачып жумгуча-ачып көздү жумгуча.* Позициялык орун алмаштыруудан атоочтук фразеологизмдер этиштик, этиштик фразеологизмдер атоочтук фразеологизмдерге өтүп кетиши да толук ыктымал. Мисалы: *тили ачуу-ачуу тил, колу ачык –ачык кол.*

2.Квантативдик вариант фразеологизмдин тутумундагы сыңарларынын сан жагынан өзгөрүшүнөн алардын айрым компоненттеринин түшүп айтылышынан, же тескерисинче, башка сөздөрдүн кошулуп биригишинен пайда болот.

Мисалы: англис тилинде: Lead smb. a dance –lead smb. a pretty dance (беймаза кылуу).

Кыргыз тилинде варианттуулуктун бул түрү өтө активдүү колдонулат: *жүрөгүн алуу-жүрөгүнүн үшүн алуу, жаны кашаюу-кара жаны кашаюу, башына күн түшүү-башына каран күн түшүү, жандан кечүү-жандан аша кечүү, терисин сыйруу- терисин тескери сыйруу, жүрөгүнө тийүү-жүрөгүнө сары майдай тийүү ж.б.*

3.Аралаш варианттардын өзгөчөлүгүндө бир эле этиштик фразеологизмге карата ар түрдүү варианттардын маанилик жактан өтө жакын колдонулгандыгын байкоого болот.

Мисалы: know (see) on which side one's bread is buttered=know (see) which side one's bread is buttered on=know (see) which side one's bread is buttered. Бул мисалда этиштик фразеологизмдин компоненттеринин өз ара орун алмашууларын көрөбүз «оп» кызматчы сөзүнүн орун тартиби алмаша келип, акыркы вариантта колдонулбагандыгына да күбө болобуз.

4.Лексика-грамматикалык вариант. Пикир алышуу процессинде лексикалык да, грамматикалык да өзгөрүүлөргө учураган этиштик фразеологизмдердин да кездешкендигин байкоого болот. Мисалы: англис тилинде: Hold a candle to smb.-Hold a candle to the devil; Keep a good heart-Keep up heart;

Кыргыз тилинде: *бит сыгарга алы жок-бит сыгарга каруу жок; буту-бутуна тийбөө-буту жерге тийбөө; даңкы жер жаруу- даңкы таш жаруу-даңазасы таш жаруу; жаалы бетине чыгуу-жаалы көзүнө чыгуу; жанды оозго тиштөө-жанды кылга байлоо-жанды колго алуу;*

Жыйынтыктаганда фразеологизмдердин маанилик бирдигинде эч кандай айырмачылыгы жок, түзүлүш курамы жагынан окшош жасалган түрлөрүн фразеологиялык варианттар катары карайбыз.

Адабияттар

1. Телия В.Н. Что такое фразеология. – М.: Наука, 1966. – 86 с.
2. Зинин В.И. К вопросу о варианности фразеологических единиц // Проблемы устойчивости и варианности фразеологических единиц. Вып.2. – Тула, 1972. – С.26-33.
3. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. – Л.: Наука, 1978. – 53 с.
4. Кенесбаев С.К. Казак тілінің фразеологиялык сөздігі –Алматы: Гылым, 1977 – 712 б.
5. Осмонова Ж. Кыргыз тилинин фразеологиясы. Каракол: К. Тыныстанов атындагы Ысыккөл мамлекеттик университети, 2007. – 178 б.
6. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. – Б.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1997. – 328 б.
7. Смагулова Г. Фразеологизмдердің вариантуулугы. – Алматы: Санат,1996. – 127 б.

8. Кайдаров А.Т., Жайсакова Р.Е. Принципы классификации фразеологизмов и классификационные группы в казахском языке // Изв. Ан Каз.ССР, Серия филологическая – 1979. – № 3. – С.8-10.
9. Рахматуллаев Ш. Некоторые вопросы узбекской фразеологии. – Ташкент: Фан, 1956. – 45 с.
10. Ураксин З.Г. Фразеологические синонимы в современном башкырском языке. – Уфа, 1966. – 18 с.